

Gálfi Emőke

Gyulafehérvár a középkor végén

Gyulafehérvár Erdély történetében betöltött központi szerepéről értekezni immár közhely-számba megy, s a város fontosságának fokmérőjeként impozáns szakirodalom kellene hogy szolgálja az érdeklődő közönséget.¹ A valóság ennél jóval lehangolóbb: a fejedelmek székvárosa kiemelkedő fontosságának is tulajdoníthatóan a kora újkorban többször teljesen az enyészeté lett, és vele együtt pusztult nemcsak lakossága és épületei, de jogbiztosító, ugyanakkor történetét tükröző iratanyaga is.² A szétszórtnan fellelhető forrástöredékek feldolgozása és történetének korszakunkat illető megírása ily módon, egyik legjobb szakértőjének szavait parafrázálva, többnyire szerény eredményekre alapozott próbálkozás.³

A váralja társadalma

A középkor végén a mezőváros birtokosa az erdélyi püspök volt, kivéve a káptalani városrészt. Az alaprajzuk alapján elkülönített, Magyarországon fellelhető két várostípus közül⁴

Gálfi Emőke (1972) – tudományos munkatárs, PhD, EME, Kolozsvár, galfie72@yahoo.com

A tanulmány elkészítését a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj (BO/00157/14/2) támogatta.

¹ A város szakirodalmára a teljesség igénye nélkül: Entz Géza: *A gyulafehérvári székesegyház*. Bp. 1958. (A továbbiakban Entz: Székesegyház); Kovács András: *Humanista epigráfusok adalékai Gyulafehérvár közép- és koraiújkorai helyrajzához*. = Szamosközy István (Stephanus Zamosius): *Analecta lapidum vetustorum et nonullarum in Dacia antiquitatum*. 1593. *Inscriptiones Romanae in lapidibus antiquis Albae Iuliae et circa locorum*. Szerk. Balázs Mihály – Monok István. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. Szerk: Keszler Bálint. 33.) Szeged. 1992. (A továbbiakban Kovács: Humanista epigráfusok) 25–35; Uő: *Gyulafehérvár, az erdélyi püspökök középkori székhelye*. = Márton Áron emlékkönyv születésének 100. évfordulóján. Kvár, 1996. (A továbbiakban Kovács: Középkori székhely) 191–201; Uő: *Az építkező Bethlen Gábor és székvárosa*. = Emlékkönyv Jakó Zsigmond nyolcvanadik születésnapjára. Szerk. Kovács András, Sipos Gábor és Tonk Sándor. Kvár, 1996. 276–294; Uő: *Gyulafehérvár, az erdélyi fejedelmi udvar színtere a 16. században*. = *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században*. Szerk. G. Etényi Nóra, Horn Ildikó. Bp. 2005. (A továbbiakban Kovács: Fejedelmi udvar színtere) 235–258; *Gyulafehérvár város jegyzőkönyvei. Gyulafehérvár városléviája 1588–1674. Gyulafehérvár város törvénykezési jegyzőkönyvei 1603–1616*. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közzéteszi Kovács András. Erdélyi történelmi adatok. VI. 2. Kvár, 1998. (A továbbiakban GyfVJkv); Lakatos Bálint: *Hivatali írásbeliség és ügyintézés a késő középkori magyarországi mezővárosokban, okleveleik tükrében*. Kéziratban levő doktori disszertáció és adattár. Bp. 2013. (A továbbiakban Lakatos: Hivatali írásbeliség); Uő: *Mezővárosi és falusi önkormányzati testületek Magyarországon a késő középkorban*. Századok 148/2014. 2. sz. 495–530. <http://www.szazadok.hu/2014/pdf/2014-2.pdf>; Rús-Fogarasi Enikő: *Privilegiile și îndatoririle orașelor din Transilvania voievodală*. Cluj-Napoca, 2003; Vekov Károly: *Gyulafehérvár központi szerepköre a középkorban és koraiújkorban*. = *Erdélyi várostörténeti tanulmányok*. Szerk. Pál Judit, Fleisz János. Csíkszereda, 2001. 69–97.

² A „régii keresztyén fejedelmek és királyok szabados és privilegiumos” levelei a „hajdúság miá” 1600-ban pusztultak el a Gyulafehérvár melletti Tótfaludon, ahova a város vezetése a sellenberki csatavesztés hírére elmenekítette. GyfVJkv. 38–39.

³ Kovács: Fejedelmi udvar színtere. 235.

⁴ Fügedi Erik: *Városok kialakulása Magyarországon*. = Uő: *Kolduló barátok, polgárok, nemesek*. Bp. 1981. 319.

Gyulafehérvár az elővárossal rendelkező vár kategóriájába sorolható. A vár falain belül helyezkedett el a katedrális, a püspöki palota, a kanonokok és az oltárosok házai, a domonkos és ágostonos kolostor, az ispotály és valószínűleg a káptalani iskola. A vár alatti külvárosban, a nyugati várkapu (Szent Mihály-kapu)⁵ előtti téren feküdt a vásártér, a város nyugati felén a mezővárosi lakosok, a délkeletin pedig, a Majornak nevezett részen a prépost és a káptalan jobbágynak házai álltak.⁶

Gyulafehérvár és környéke birtokviszonyainak alakulása következtében a 15. század második felében a város közvetlen szomszédságában legnagyobb birtokos a káptalan volt, amelynek jöszágai mintegy körülölelték a várost, püspöki birtok a város közelében csupán a Maros túloldalán fekvő Drombár, Herepe és Csüged volt.⁷ Ebből következően a mezőváros, amelynek fejlődését urai, az erdélyi püspökök saját érdekükben igyekeztek támogatni, elkerülhetetlenül összeütközésbe került a káptallal, minthogy utóbbi birtokainak elfoglalásával és a város határába való bekebelezésével próbálta növekvő lakossága igényeit kielégíteni. Legtöbb adatunk a városlakók és a káptalan összetűzéséről a 15. század második feléből származik, annak jeleként, hogy Gyulafehérvár a sorozatos pusztítások ellenére⁸ ekkor kezdte túlnőni saját határait.⁹ A mezőváros és a káptalan közti, időnként igen heves és nagy tömegeket mozgó villongásra utaló adatok 1461-től kezdve sokasodnak, és valamikor a 16. század húszas éveit körül fogatkoznak meg.¹⁰ Minthogy az eseményeket elbeszélő oklevelek között két olyan is előfordul,¹¹ amely nagyszámú mezővárosi polgárt sorol fel név szerint, ezek alapján igyekszünk felvázolni a későbbiekben Gyulafehérvár polgári rétegét.

A város terjeszkedésére és a Labiszyni Máté erdélyi püspök által is támogatott erőszakos területfoglalásra az első információnkat egy 1461. június 23-án született oklevél szolgáltatja.¹² Ekkor Rozgonyi Sebestyén erdélyi vajda elrendelte, hogy a Gyulafehérvár határában elfoglalt földeket iktassák vissza jogos tulajdonosának, az erdélyi káptalannak. Előadták neki, írja a vaj-

⁵ A nyugati, Szent Mihály-várkapu a püspök, a keleti, Szent György-kapu a káptalan fennhatósága alá tartozott. Kovács: Fejedelmi udvar szintere 236–237.

⁶ Kovács: Fejedelmi udvar szintere 240, 246, 250.

⁷ Jakó Zsigmond: *Az erdélyi püspökség középkori birtokairól*. = Szabó István-*emlékkönyv*. Szerk. Rác István, Kovács Ágnes. Debrecen, 1998. 146. (A továbbiakban Jakó: Püspöki birtokok); Engel Pál: *Magyarország a középkor végén*. Digitális térkép. CD-ROM. Térinformatika: Kollányi László, Sallay Ágnes. Bp. 2002. (A továbbiakban Engel: Térkép)

⁸ A város többszöri feldúlásáról az Árpád-korban I. György György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. II. 157. A XV. század elejétől megsokasodó török betörésekről Erdély déli részén lásd Engel Pál – Kristó Gyula–Kubinyi András: *Magyarország története 1301–1526*. Bp. 1998. 157.

⁹ „[...] mezővárosoknál határ és népesség egyenes arányban vannak. Annál nagyobbak, minél szélesebb a határuk.” Mályusz Elemér: *A mezővárosi fejlődés*. = *Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században*. Szerk. Székely György. Bp. 1953. 138.

¹⁰ A források soványsága nem a Mohács utáni iratanyag szétszórtságával, inkább a városi levéltár 17. század eleji pusztulásával magyarázható. Míg a vár területén koncentrálódó egyházi társadalom rétegeiről a 16. század első felében szórányosan ugyan, de szólnak adatok, addig a váralja mezővárosi társadalmáról és működéséről a 16. század második feléig szinte semmilyen használható információval nem rendelkezünk. A feldolgozásra kerülő 15. századi adatok ezért is bírnak különleges jelentőséggel.

¹¹ A középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa (MOL DLDF) <http://www.arcanum.hu> Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. (a továbbiakban MNL OL). Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban DL) 30882; az Erdélyi Káptalan Levéltára a gyulafehérvári Batthyaneum Könyvtár (Biblioteca Națională a României, Biblioteca Batthyaneum) kezelésében. III. d. 49. sz. (a továbbiakban Batthyaneum).

¹² DL 28852; Batthyaneum III. d. 69. sz., utóbbi csonka, továbbá átirva 1503-ban a kolozsmonostori konvent oklevelében, Batthyaneum III. d. 154. sz.

da, hogy a közelmúltban a gyulafehérvári officialisok, főként Lengyel Jakab várnagy, továbbá a gyulafehérvári bíró és a lakosok az erdélyi püspök akaratából és engedélyével elfoglaltak bizonyos káptalani földeket, amelyet tövissel körül is kerítettek, és naponta elfoglalva tartanak, továbbá más helyen, ott ugyanis, ahol az Ompoly¹³ a Marosba ömlik, egy erdős részen az erdőt és bokrokat kiirtották, hogy legelővé alakítsák, továbbá hatalmaskodva elfoglalva tartanak bizonyos szántóföldeket Váradja felé, a püspök Szent Erzsébet nevű szántóföldjének szomszédságában. 1461. július 8-án tehát, a vajda parancsának megfelelően, a kolozsmonostori konvent tanúbizonyossága mellett a káptalant bevezették az elfoglalt jószágok birtokába, megjárták határait, és a hatalmaskodókat a vajda elé idézték. Az oklevél a határjárás során említést tesz mások mellett a Fövenyesrév és a Gát, másként Kenderföldre határnevekről, amelyek a későbbiek során is előfordulnak.

A káptalan visszaiktatása a kialakult helyzeten nem segített: a jogügylet után két hónappal Lengyel Jakab várnagy ura, Máté püspök nevében tiltotta az erdélyi káptalant a fehérvári határban levő földek, továbbá Váradja felé, a Szent Erzsébet szántóföld szomszédságában levő szántók elfoglalásától és határának megjárásától.¹⁴

Látszólag más ügyről szól a kolozsmonostori konvent hat évvel később, 1467. június 6-án kelt jelentése, amely átírja Illyei Dénes fia János és Nádasdi László erdélyi alvajdák 1467. június 2-án kelt parancslevelét.¹⁵ Jelentették nekik, írják az alvajdák, hogy a napokban, május 24-én, Sarlói András tordai főesperes-kanonok és Krasznai Mihály kanonok Gyulafehérvár város lakóinak állatait, amelyek a káptalan rétjein legeltek, szokás szerint el akarták hajtani. Ekkor a bíró és a lakosok, továbbá Sáfár Antal és Sárdi Miklós püspöki familiárisok Vetési Péter és Mihály fehérvári várnagyok engedélyével és akaratából fegyveres kézzel rájuk támadtak, az állatokat a familiárisoktól visszavették, és András főesperest megölték volna, ha nem tud elmenekülni idejében. Tetézve a bajt, a nevezett bíró és a városlakók, a várnagyok hozzájárulásával, miután a harangokat félreverték, felfegyverkezve az említett András főesperes házára törtek, gyalázták, és a házából is ki akarták kergetni és megölni. Ezenfelül Zeléndy Miklós külföldi főesperes-kanonokot és András főesperest kövekkel dobálták, a káptalan többi familiárisát, köztük Horváth Mártont olyan súlyosan megsebesítették, hogy életben maradásához nem sok reményt fűznek, Szabó (Sartor) Jánost, Keserű Istvánt, Újfalusi István és Bálint papot pedig még sokáig ütlegettek. Az alvajdák tehát elrendelték a konventnek, hogy tartson vizsgálatot a fentiek tekintetében. A kolozsmonostori konvent jelentésében elmondja, hogy 1467. június 4-én a vizsgálatot lefolytatták, és a káptalan panaszát mindenben a valóságnak megfelelőnek találták.

A konfliktus folytatódásának következő tanújele Mátyás király 1471. május 21-én kelt parancslevele, amelyet Fehér vármegye ispánjához, alispánjához és szolgabíráihoz intézett: az erdélyi káptalan elpanaszolta, hogy Csernahorai Jeroslav, az erdélyi püspökség kormányzója és Zólyomi Imre gyulafehérvári várnagy tanácsára és biztatására a gyulafehérvári városlakók és püspöki jobbágyok elfoglalták Fehérvár város határában a káptalan bizonyos földjeit, legelőit és kaszálóit, és azt meg is művelték. Ezenfelül május 1. környékén a káptalan familiárisai a városlakók mintegy 50 ökrét akarták szokás szerint az elfoglalt legelőről elhajtani, amikor a

¹³ Az oklevélben Ompalyca.

¹⁴ *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei I–II (1289–1556)*. Kivonatokban közléteszi és a bevezető tanulmányt írta Jakó Zsigmond. Bp. 1990, 1619. sz. (a továbbiakban: KmKvJk) DL 36392.

¹⁵ DL 30882.

mondott Jeroslav parancsára a mezővárosi lakosok felfegyverzett kézzel a káptalan embereit megtámadták és meg akarták ölni. Tartsanak vizsgálatot az ügyben a kolozsmonostori konvent tanúbizonysága mellett, Csernahorai Jeroslavot és Zólyomi Imrét pedig a káptalan ellenében idézzék meg 1471. július 1-jére a vajda színe elé.¹⁶

1476-ban új ura lett a városnak Geréb László püspök személyében,¹⁷ aki jóllehet püspöksége legelején a káptalan tagjainak szabad végrendelkezési jogot engedélyezett,¹⁸ továbbá számos jel utal arra, hogy gondját viselte káptalan és alsó papsága tagjainak,¹⁹ mezővárosa fejlesztését tekintve minden jel szerint elődei nyomdokait követte, és eszközeiben sem volt válogatós. 1486. július 5-én ugyanis a kolozsmonostori konvent előtt Belényesi Gergely éneklőkanonok és Aradi Péter dékánkanonok az erdélyi káptalan nevében tiltakozott amiatt, hogy Geréb László erdélyi püspök újabban Fehérvár város részére elfoglalta és bitorolja a káptalan ama szántóját, kaszálóját és erdejét, amely a Szent Ágoston reguláit követő pálos remeték számára a Maros felé, keletre épített, de jelenleg teljesen elhagyott Szent Erzsébet-kolostor körül fekszik.²⁰ Ugyanaznap a káptalan már említett két kanonokja attól is tiltotta a püspököt, hogy ama réjtének nagy részét, amely Gyulafehérvár városának Szent György-kapuján kimenve a Maros felé keletre fekszik, a város számára elfoglalja.²¹ Az elhagyottan álló Szent Erzsébet-kolostor és a várostól keletre fekvő jószág²² említése nem hagy kétséget afelől, hogy a püspök által újonnan elfoglalt területek azonosak voltak azokkal, amelyeket a városiak azelőtt 25 évvel már elfoglaltak, ahol a káptalan erdejét kiirtották, és legelővé alakították, annak jeléül, hogy hosszú távra tervezték birtokba venni.²³ Az 1467-ben és 1471-ben kelt oklevelek pedig, amelyek a városiak részben a káptalan réjtein legelő állatairól, részben elfoglalt legelőkről és kaszálókról írnak, arról árulkodnak,²⁴ hogy ez a birtoklás többé-kevésbé folyamatos volt.

Hogy a püspököknek nem állt szándékában visszaszolgáltatni az általa elfoglalt földeket, arról a káptalannak egy másik, hat évvel későbbi tiltakozása tanúskodik. Ekkor Karkói Mátyás kanonok a káptalan nevében tiltakozott amiatt, hogy Szentbirtalani Dávid püspöki udvarbíró Geréb László parancsára a Fövényesrév nevű helyen a káptalani város alatt, a testület birtokán két halastavat kezdett építeni.²⁵ 1520-ban Várdai Ferenc erdélyi püspök gyulafehérvári provisorának,

¹⁶ Batthyaneum. III. d. 49. sz.

¹⁷ Temesváry János: *Geréb László erdélyi püspök első miséje 1498-ban*. Erdélyi Múzeum 6(28)/1911. 136.

¹⁸ 1477. július 12, Batthyaneum III. d. 58. sz.

¹⁹ 1497. július 26-án Geréb László erdélyi püspök székesegyháza oltárainak újjáépítése céljából, és saját lelki üdvéért elengedte az említett oltárokhoz tartozó valamennyi fehérvári szőlő után a mindenkori püspököknek járó bortizedet. DF 277628.

²⁰ DL. 36397. p. 42–43. Regeszta KmKvJkv. II. 2598. sz.

²¹ DL. 36397. p. 45–46. Regeszta KmKvJkv. II. 2601. sz.

²² 1461-ben a határjárást a város Szent György kapujától kezdve kelet felé indulva kezdték el.

²³ „Az erdőirtás a favágásnál lényegesen nehezebb tevékenység. A földben maradó tuskók sarjadzását meg kell akadályozni, vagyis a területet más művelési ágba kell vonni: legelővé, szántóvá vagy rétté kell alakítani. Sőt a Kárpát-medence nagyobb részére jellemző természeti viszonyok között bármely magára hagyott területen spontán erdősödés indul meg [...]. A favágást és az erdőirtást nem szabad összekevernünk.” Szabó Péter: *Erdők és erdőgazdálkodás a középkori Magyarországon*. = *Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon: gazdaságtörténet, anyagi kultúra, régészet*. Szerk. Kubinyi András, Laszlovszky József, Szabó Péter. Bp. 2008. 322.

²⁴ A mezei károkról, különös tekintettel a tilalmas földeken talált állatokkal való bánásmódja és a tiltott erdővágásra lásd Tringli István: *A magyar szokásjog első összefoglalói a mezei károkról*. = *Arcana tabularii. Tanulmányok Solymosi László tiszteletére*. II. Szerk. Bárány Attila, Dreska Gábor, Szovák Kornél. Bp.–Debrecen. 2014. (A továbbiakban Arcana tabularii) 795–796, 801–802.

²⁵ 1492. [május 16.]. DL 36398. p. 78–79. Regeszta KmKvJkv. II. 2787. sz.

Szentmihályi Tamásnak a számadáskönyve három püspöki halastóról is említést tesz.²⁶ Ezek közül kettőről nem mulasztja el leírni, hogy a pusztán álló templom közelében feküdtek,²⁷ amely nagy valószínűséggel azonos az 1486-ban említett, elhagyottan álló Szent Erzsébet-kolostorral. A két halastó közül az egyiket Gátnak (Gath) nevezték, a másik, a Zúgó nevű pedig a fehérváriak réjtje mellett²⁸ feküdt. Talán nem tévedünk nagyot, ha a fehérváriak réjtjét a sok viszályt okozó városiak által elfoglalt egyik területtel azonosítjuk, hiszen a Gát csakúgy, mint az 1492-ben kialakított két halastó kapcsán emlegetett Fövényesrév határnév és a Szent Erzsébet-templom közelében levő szántóföld már a kezdet kezdetén, 1461-ben a határjáró oklevélben is szerepelt.

Nem ismeretes, hogy mikor született egyezség a püspök és káptalana között e területeket illetően. 1503-ban a káptalan átíratta az 1461-ben kelt oklevelet,²⁹ amely arra utal, hogy ebben az időpontban az ügy még nem rendeződött megnyugtató módon számára. Ugyanakkor, nem kizárt, hogy az új püspök (Bácskai Miklós) majdani törekvéseinek is próbálta elejét venni a kanonoki testület. A jelek szerint akkor vagy valamivel később kevés sikerrel.

A konfliktus állomásait leíró oklevelek közül három olyan van, amely a mezőváros társadalomtörténete szempontjából igen becses forrás. Rögtön a kezdet kezdetén, 1461-ben Rozgonyi Sebestyén vajda oklevele 13 városlakót említ.³⁰ Ehhez járul Illyei Dénes fia János és Nádasdi László erdélyi alvajdák 1467. június 2-án kelt parancslevele, amely 92 mezővárosi polgárt,³¹ és Mátyás király 1471. május 21-én kiadott oklevele, amely kereken 60 személyt³² sorol fel.

²⁶ *A ... gróf Zichy család idős ágának okmánytára.* Szerk. Lukács Pál. XII. Bp. 1931. (A továbbiakban: ZOKm) 383–388, 394.

²⁷ ZOKm. XII. 383–388.

²⁸ „versus pratum Albense” ZOKm. XII. 384.

²⁹ Batthyaneum III. d. 154. sz.

³⁰ Sós András és Gergely, Ágoston (Augustini) László, Simon (Simonis) László, Szerecsen András, Péter deák, Biró Dávid, Fejes Tamás, Biró (Iudex d) Orbán, Mészáros (Carnifex) Gergely, Székely László, Harai Mihály, Szász Lőrinc

³¹ Oswald Bálint bíró, Sós András, György, Antal és Ferenc, Ompolyca Benedek és Bálint, Feredős Bálint, Kovács (Faber) Benedek, Varga István és Mihály, Székely (Siculus) János, Varga (Sutor) Mátyás, Mór György, Calara Balázs, Varga (Sutor) Oswald, Tord[al]i Barabás, Sipos Márton, Varga (Sutores) János és Albert, Varga (Sutor) Demeter, Kovács (Faber) György, Mátyus János, Péter deák, Ágoston (Augustini) László, Mészáros (Carnifex) András, Köblös Antal, Szerecsen András, Biró (Iudex d) Orbán, Székely (Siculus) László, Kerekes Pál, Molnár Mihály, Barát Lukács, Demjén (Damiani) István, Csorba János, Majer András, Mátyus Péter, Orbán (Urbani) Pál, Sós (Sal) Jakab, Oswald (Osvaldi) Antal, Sóvágó Lőrinc, Szilagyai Gergely, Fodor Mátyás, Kovács (Faber) Miklós, Kewel Benedek, Harai Mihály, Talpas János, Nagy (Magnus) István, Szécsi Miklós, Nyíró István, Szalai Márton, Kónya Tamás, Veres Máté, Ravasz Antal és János, Marhás András, Csatári Balázs, Ravó Miklós, Fazekas (Ollipar) István, Domokos deák fia Márton, Gábor László, Költő Balázs, Mészáros (Carnifex) László, Fejes Tamás, Szabó (Sartor) Mátyás, Kovács (Faber) Ferenc, Tóth László, Kardus Mátyás, Kardi Mátyás, Mészáros (Carnifex) Mátyás, Sós (Sal) Antal, Kis (Parvus) Tamás, Füzjén Péter, Pintér András és Imre, Molnár (Pistor) Miklós, Temerzsek Bálint, Varga (Sutor) Kelemen, Kósa György, Székely János, Tordai András, Fodor Péter, Veres Kelemen, Sánta Jakab, Festös Péter, Bitó Péter és György, Török István, Nagy (Magnus) Fábán, Füzjén Márton, Szabó (Sartor) György, Moldvai Lőrinc

³² Székely László, Ötvös Gergely, Mór György, Költő Balázs, Biró Jakab, Sós András, Szerecsen András, Sós Gergely, Ágoston (Augustini) László, Veres Máté, Szabó András, Zeke András, Köblös Antal, Kis (Parvus) Márton, Kalács János, Csatári Balázs, Marhás Lukács, Varga Tamás, Simon (Simonis) László, Szabó István, Kovács (Faber) György, Seres Antal, Kis (Parvus) Bertalan, László deák, Szabó György, Szász Lőrinc, Moldvai Lőrinc, Szabó Tamás, Kovács (Faber) Balázs, Harai Mihály, Ompolyca Benedek, Kovács (Faber) Gergely, Mészáros (Carnifex) Gergely, Kádár Antal, Mészáros (Carnifex) Mátyás, Fazekas (Ollipar) István, Mészáros Márton, Bangó Máté, Talpas László, Talpas János, Seres Antal, Kerekes Pál, Fodor István, Lőrinc Tamás, Banty (?) Máté, Kónya Benedek, Székely János, Szalai Márton, Tóth Domokos, Bús Benedek, Kovács (Faber) Benedek, Sánta István, Kis (Parvus) Tamás, Gegy Gergely, Madaras Antal, Kis (Parvus) Gergely, Nagy (Magnus) Fábán, Tóth István, Nagy (Magnus) Fülöp, Kósa György

Elfogadva Bácskai Vera kijelentését, mely szerint egy-egy nagyobb birtokfoglalást leíró oklevélben a város csaknem összes lakosa szerepel,³³ látható, hogy az utóbbi két oklevélben előttünk áll Gyulafehérvár püspöki mezőváros társadalma.

Az adatok összevetése folytán kimutatható, hogy az első oklevélben (1461) szereplők közül 8, illetve 9 személy jelen van a második és harmadikban (1467, 1471) is, valamint további 19 személy egyezése mutatható ki a második és harmadik (1467, 1471) oklevél szereplői között. A két utóbbi időpont között a városi lakosság csökkenése (92-ről 60-ra) vélhetőleg betegséggel, esetleg háborúskodással is magyarázható, ugyanakkor a nevek összevetése nem utal a lakosság nagyméretű cserélődésére, fluktuációjára. A nevek elemzése alapján három kategóriát különíthetünk el: foglalkozásnevek, származást jelölő, továbbá fizikai tulajdonságot jellemző nevek. A származást jelölő nevek alapján következtethetünk arra, hogy honnan költöztek be Gyulafehérvárra lakói: Csatár, Ompolyica és Hari Gyulafehérvár közelében fekvő falvak voltak, egyik sem volt püspöki birtok,³⁴ a lakosság más része távolabbról, Tordáról, a Szilágyságból, a Székelyföldről, Zala vármegyéből, illetve Moldvából származott

A foglalkozást jelentő nevekből kiindulva, amennyiben elfogadjuk, hogy a fenti nevek viselői valóban e mesterséget űzték,³⁵ a következő összefoglaló táblázat mutatja az iparostársadalom változatosságát 1467, illetve 1471-ben:

Iparág	Szalmák (1467)	Iparosok száma (1467)	Szalmák (1471)	Iparosok száma (1471)
Ruházati ipar	nyíró fésűs szabó varga	1 1 4 8	szabó varga	4 1
Élelmészeti ipar	mészáros molnár kalács(készítő) seres sóvágó	5 2 1 2 1	mészáros kalács(készítő) seres	3 1 2
Fémipar, fegyvergyártás	kardos kovács	2 6	ötvös kovács	1 4
Faipar	köblös kerekas pintér, kádár	1 1 3	köblös kerekas kádár	1 1 1
Egyéb	sipos fazekas feredős (?) madaras	1 1 1 1	fazekas madaras	1 1
Összesen	19	43	12	21

³³ Bácskai Vera: *Magyar mezővárosok a XV. században*. Értekezések a történeti tudományok köréből 47. Bp. 1965. 23–24. (A továbbiakban Bácskai: Mezővárosok)

³⁴ Csatár és Ompolyica a káptalané, Hari a diódi uradalom része volt. Engel: Térkép.

³⁵ Bácskai: Mezővárosok. 32–33. Gulyás László Szabolcs: *Újabb adatok a középkori jobbágyi-mezővárosi személynévadás kérdéséhez*. Névtani Értesítő 31/2009. 47–61.

Bácskai Vera a 15. század végi mezővárosi lakosságnak átlagban mintegy egyötödét, azaz 20%-át tekintette kézművesnek.³⁶ A gyulafehérvári iparosok aránya ezzel szemben 1467-ben 46,7%, míg 1471-ben 35%. A szakmák elkülönülése is fejlett állapotra utal, számuk magasnak mondható: 19, illetve 12.

Az iparosok rétege kiegészíthető a kereskedők által alkotott csoporttal, amely a Sós és Marhás nevek alapján 1467-ben hét személyt (7,6%), míg 1471-ben hármat (3,3%) jelentett. 1490-ben a város által kibocsátott oklevélben neve alapján a város bírása, Sós Imre és egyik esküdtje, Sós (Sal) Domokos is sókereskedő volt,³⁷ emellett még fogott bíróként szerepel három Sós nevű személy,³⁸ ami arra utal, hogy a város egy része aktívan bekapcsolódott a Maroson folyó sókereskedelembé, tagjai pedig a jelek szerint a városi társadalom felső, gazdag rétegét alkothatták. A sóval való kereskedést és szállítást szolgálta a közeli Váradján (Alsóváradja) található kikötő,³⁹ továbbá a város közelében épített hajók, amelyekhez a fát a káptalan erdeiből termelték ki. Ez indokolta ugyanis 1498-ban, hogy II. Ulászló évente 100 aranyforint értékű sőt utalványozott a tordai sókamarától a káptalannak.⁴⁰ A hajóépítés és egyben a sókereskedelem állandóságára utal, hogy az adományt I. János 1531-ben,⁴¹ továbbá I. Ferdinánd 1554-ben megerősítve átírta.⁴²

Az imént bemutatott oklevelek adataiból kiindulva óvatos becsléssel megkíséreljük megállapítani a város lakosainak számát. A két rendelkezésünkre álló számadattal (60, 92) számolva, ötös szorzót alkalmazva, a püspöki mezőváros polgárai mintegy 300–460-an lehettek. A káptalan és prépost tulajdonába közel azonos számú jobbágy tartozhatott, amely szám megduplázva 600-ra illetve 920-ra rúg. Bácskai Vera a mezővárosok zselléreinek számát átlagban 30%-ban állapította meg,⁴³ azonban az ötös szorzót alkalmazva ebbe beszámítandónak értékte a zselléreket is.⁴⁴ A vár területén élő, zömében egyházi társadalom számaránya, mint a későbbiekben látni fogjuk, legalább 10% volt, de ez a püspök és kísérete jelenléte esetén akár meg is duplázódhatott. Amennyiben elfogadjuk, hogy a 600-as, illetve a 920-as számadat a város 90%-át jelentheti, az egyháziak számával a város lakosainak száma 670 és 1020 között ingadozott a 15. század végén. Ebben a korszakban a magyarországi mezővárosok átlagnépessége 500 fő körül mozgott,⁴⁵ Gyulafehérvár ily módon viszonylag népes és ebből következően gazdag lehetett.

A város gazdasági erejét jelzi, hogy 1495-ben Gyulafehérvár és Gyalu mezőváros a püspöknek 480 forintnyi adójával volt elmaradva,⁴⁶ amelyből bizonyára nem a Gyalu volt arányaiban nagyobb. Az 1552 körül készült kimutatás a gyulafehérvári–szentmihálykövi és a gyalui püs-

³⁶ Bácskai: Mezővárosok. 35.

³⁷ DL 30476.

³⁸ Sós Orbán, Ferenc és Gergely

³⁹ Weisz Boglárka: *A királyketteje és az ispán harmada. Vámok és vámszedés Magyarországon a középkor első felében*. Bp. 2013. 421–422. A kikötő feltehetően a fejedelemség korában működő Marosportus elődje volt.

⁴⁰ Beke Antal: *Az erdélyi káptalan levéltára Gyulafehérvárt*. Bp. 1889–1895. Különlenyomat a Történelmi Tár megfelelő évfolyamaiból 367. sz. (A továbbiakban: Beke) Itt jegyezzük meg, hogy 1513-ban Várdai Ferenc (akkor még választott) erdélyi püspök számára II. Ulászló 500 forint értékű sőt utalványozott, amelyről a püspök úgy rendelkezett, hogy provisor, Végedi Imre adja el. DL. 82371.

⁴¹ Beke 479. sz. TT.

⁴² MNL OL. A 57 – Magyar Kancelláriai Levéltár – Libri regii. 3. kötet, 287.

⁴³ Bácskai: Mezővárosok 115.

⁴⁴ Bácskai: Mezővárosok 25.

⁴⁵ Bácskai: Mezővárosok 28.

⁴⁶ Jakó: Püspöki birtokok 146.

pöki uradalom jövedelmeiről a gyulafehérvári uradalom két évente fizetett rendkívüli adójaként 300 forintot állapított meg,⁴⁷ ugyanez a forrás a borkimérésből származó jövedelmet 900 forintra teszi.⁴⁸ E számadatok igazolják Jakó Zsigmond feltételelesen megfogalmazott megállapítását, amely szerint az „erdélyi püspökök gazdasági hatalma mezővárosaikon [...] nyugodott”.⁴⁹

A magyarországi mezővárosok hivatali írásbeliségének vizsgálata során Lakatos Bálint Gyulafehérvár városiaságát a Kubinyi András által kidolgozott centralitási pontrendszer⁵⁰ alapján 31 pontban állapította meg.⁵¹ Pontszáma alapján a hét kategóriába csoportosított⁵² centrális helyek között Gyulafehérvár a másodikba sorolható, azaz másodrendű városnak minősül. Összehasonlításképpen további püspöki székhelyek pontszámai: Pécs: 39, Esztergom: 38, Eger: 33, Győr: 33, Bács 30, Vác 29, Csanád 27.⁵³ Minthogy disszertációjában Lakatos Bálint felsorolta a Gyulafehérvár városias jellegét adó legfőbb kritériumokat és tényezőket,⁵⁴ adatait nem fogjuk megismételni, azonban fontosnak tartjuk a városi magisztrátusra vonatkozó információit beemelni dolgozatunkba. Eszerint a 15. század végén a városvezetés szervezete a közvetkező volt: bíró, négy esküdt polgárból álló belső tanács⁵⁵ és ismeretlen számú consulokból⁵⁶ összetevődő külső tanács. A mezőváros polgárainak fellebviteli szerve a 15. század végétől a püspök gyulafehérvári udvarbírójának széke volt,⁵⁷ amely Statileo János püspök halála (1542) után királynéi, később fejedelmi udvarbíróként a város és uradalma fő igazságszolgáltató szerve lesz. A város korszakunkban használt pecsétje gótikus minuszkulás körirata alapján a 15. század első évtizedeiben készülhetett, és Szent Mihály arkangyalt ábrázolta.⁵⁸

A mezőváros lakosainak házai, mint már említettük, a várfalakon kívül, a váralján épültek, azonban civilek a vár területén is laktak, erre utal az 1467-ben kelt parancslevél, amely „hospites et incolae dictarum civitatum et castrum” határozza meg az általa bemutatott városalakokat.⁵⁹ Mégis a várban elsősorban az egyházi intézmények és azok képviselőinek házai álltak. Itt jegyezzük meg, hogy a már említett elhagyottan álló Szent Erzsébet kolostoron kívül a 15. század elejétől a falakon kívül állt a Szent Miklós-kápolna⁶⁰ és Szűz Máriának szentelt

⁴⁷ Jakó: Püspöki birtokok 149.

⁴⁸ „De educatione et venditione vinorum que ab usu castrum Albensis reservati sunt proveniunt fl. VIII°.” Jakó: Püspöki birtokok 149.

⁴⁹ Jakó: Püspöki birtokok 149.

⁵⁰ E pontrendszerben minél városiasabb egy település, pontszáma annál nagyobb. Maximális pontszám: 60, amelyet egyetlen magyarországi város sem ér el. Kubinyi András: *Városfejlődés és vásárhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén*. Szeged 2000. (Dél-alföldi évszázadok 14.) (A továbbiakban Kubinyi: Városfejlődés) 13–15.

⁵¹ Lakatos: Hivatali írásbeliség. Adattári rész. Adatait ezúton is köszönöm.

⁵² Kubinyi: Városfejlődés; Lakatos: Hivatali írásbeliség. Adattári rész.

⁵³ Szende Katalin: „*Civitas opulentissima Váradensis*”. *Püspöki székhely és városfejlődés a középkori Váradon*. = *Nagyvárad és Bihar a korai középkorban*. Tanulmányok Biharország történetéről 1. Nagyvárad, 2014. 125. (a továbbiakban Szende: Civitas opulentissima)

⁵⁴ Ilyenek a vár és a várban elhelyezkedő egyházi intézmények, hiteleshely megléte, úthálózati csomópont, vásártartás joga, céhek stb. Lakatos: *Hivatali írásbeliség*. Adattári rész.

⁵⁵ Lakatos: Hivatali írásbeliség 62; DL. 29326, 30476.

⁵⁶ Erdélyi analógia a consul megnevezésre csak Dés város külső tanácsának tagjai esetében van, de 1571-ben Gyulafehérváron is így nevezték a tagokat. Lakatos: Hivatali írásbeliség. 66; MNL OL. F 4. Cista Comitatum, Comit. Alb. Cista 4, Fasc. 5, Nr. 61.

⁵⁷ Az udvarbírói hivatal kialakulása előtt az igazságszolgáltatás a várnagy tiszte volt.

⁵⁸ Kovács: Középkori székhely 193.

⁵⁹ DL 30882.

⁶⁰ A vonatkozó, egymásnak ellentmondó helyrajzi adatokat eldönti a külvárosi Szent Miklós utca neve. Entz: Székesegyház 200–201; Kovács: Humanista epigráfusok 31.

plébániatemplom,⁶¹ melynek plébánosát a püspök nevezte ki, a polgároknak nem volt szabad plébánosválasztási joguk. Erre utal egy 1549-ből származó oklevél, amelyben az erdélyi káptalan jóváhagyta⁶² azt a cserét amely Szengyeli Antal, a Péter és Pál apostoloknak szentelt oltár igazgatója és István magister, gyulafehérvári plébános között jött létre.⁶³ Az oklevél nem pontosítja, hogy mennyi lehetett ekkor a gyulafehérvári plébános jövedelme, de azt igen, hogy a Péter és Pál apostolok oltára milyen dotációval rendelkezett: javaihoz tartozott egy lomfalvai részbirtok, a Maroson átvezető rév, egy gyulafehérvári ház a hozzá tartozó szőlővel és szántóföldekkel. A gyulafehérvári plébánosság tehát közel azonos jövedelemmel kellett, hogy rendelkezzen, mint a székesegyházban levő Péter és Pál oltár.⁶⁴

A várnegyed társadalma

A fentiek során hangsúlyoztuk, hogy a várban koncentrált az egyházi intézmények nagy része, itt laktak az egyházi társadalom képviselői meglehetősen nagy számban. „A főpapi székhelyek nagy egyházi központok voltak. Különösen az alsó papság létszáma lehetett igen magas. Ha igaz, hogy a középkori Európa felnőtt férfi lakosságának 5–6 %-a az egyházi rendhez tartozott, ez még inkább állhatott a püspöki székhelyekre.”⁶⁵ Kubinyi számításai és a város lakosainak száma alapján tehát legkevesebb 65 ember lakhatott a falakon belül álló várnegyedben. A bizonyosan ismert személyekkel számolva azonban ez a szám jóval nagyobb volt.

A püspöki udvar személyzetéről a legtöbbet Szentmihályi Tamás és Várdai Mihály püspöki provisorok 1520–1524 között vezetett számadásaiból tudhatunk meg.⁶⁶ Eszerint az udvar állandó lovassága kapitánya vezetése alatt 70 főből állt, ezenkívül két kürtös is szerepel a jegyzékben.⁶⁷ A püspök mellett szolgálatot teljesítő és ezért fizetést (sallariumot) nyerő familiárisok 26-on voltak.⁶⁸ A konyha személyzete Gondos János vezetése alatt 4 szakácsot számlált, és a szakácsoknak is volt további kisegítő személyzete.⁶⁹ Kertész egy volt, mosónő és kulcsár is egy-egy.⁷⁰ Szűkebb udvari személyzetéhez tartozott az orgonista és a püspöki káplán, továbbá maga a provisor és aludvarbíró,⁷¹ a várnagy és alvárnagy.⁷² Összesen tehát a püspökkel együtt 114 személy. Nem tudjuk, hogy a lovasok közül hányan laktak a városban, illetve a várban, azonban mindenképpen kellett lennie bizonyos számú katonaságnak, amely a püspök testi ép-ségéért felelt. Ugyanakkor mindkét városkapuban őrség teljesített szolgálatot, és a várnagy is

⁶¹ Kovács: Fejedelmi udvar színtere 248–249.

⁶² Az oklevélben a káptalan szerepel kegyúrként, de ez a püspök hiányával magyarázható ebben az időszakban.

⁶³ Batthyaneum. V. d. 84. sz.

⁶⁴ A székesegyház oltáiról és dotációjukról I. Gálfi Emőke: *Az erdélyi káptalan oltárosai és a hiteleshelyi munka a középkor végén.* = *Arcana Tabularii.* (A továbbiakban Gálfi: Oltárosok) 211–222.

⁶⁵ Kubinyi András: *Püspöki rezidenciák a középkori magyar királyságban.* = Uő: *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon.* Bp. 1999. 222.

⁶⁶ ZOkm. XII. 382–425, 427–429.

⁶⁷ ZOkm. XII. 427–428.

⁶⁸ ZOkm. XII. 421.

⁶⁹ ZOkm. XII. 373, 386–387, 393, 396, 421.

⁷⁰ ZOkm. XII. 373, 386.

⁷¹ Aludvarbíróra 1490-ből van az első adatunk: Valentinus viceprovisor castri Albensis. DL 30476.

⁷² ZOkm. XII. 374, 403.

rendelkezett fegyveresekkel.⁷³ A bemutatott személyzet alapján világos, hogy a püspök kísérete igen népes volt, azonban a mindenkori püspök nem mindig tartózkodott Gyulafehérváron, így kérdés, hogy a püspöki udvar hány állandó lakóval rendelkezett.

A Bornemisza Pál püspöksége idején (1553–1556) működő püspöki udvarról igen kevés információval rendelkezünk. Bizonyosnak látszik, hogy a püspök hozta magával saját familiáját, így udvarbírója is pécsi származású polgár lehetett, amint azt neve is mutatja. Pécsi Boldizsár 1554-ig volt a püspöki udvar gyulafehérvári provisor, ez év elején kelt végrendeletében is így szerepel.⁷⁴

Az egyházi középréteget adó kanonoki testülethez a középkor végén 24 kanonok tartozott.⁷⁵ A székesegyháznak legkevesebb 33 oltára volt,⁷⁶ mindegyikük oltárigazgatói vezetés alatt. Ezek alapján 57 személlyel számolhatnánk, de az egyházi javak halmozásának következtében több kanonok oltárigazgató is volt egy személyben. Nyolc ilyen esetet találtunk,⁷⁷ eszerint ezekkel nem számolva 49 személy tartozott az egyházi középréteghez és az alsó papság oltáros csoportjához. Az alsó papság képviselői a középrétegnél számosabbak voltak: így az oltárosokon kívül ide számíthatók a dignitariusok helyettesei és a scholasticus (3 személy), a káplánok (pl. a főespereseké: szám szerint 13, és a kanonok-oltárosoké 8), és itt jegyezzük meg, hogy egy-egy oltárnál több káplán is szolgálhatott, hiszen 1525-ben a Szent Anna-oltár számára épített ház többes számban beszél az oltár káplánjairól és presbitereiről.⁷⁸ Az alsó papsághoz számítható még a falakon kívül álló Szent Miklós-kápolna mestere⁷⁹ és az ispotálymester is, aki szintén klerikus volt.⁸⁰ A prebendáriusok, valamint a karpapok rétegéről nem tudunk semmi bizonyosat, csak annyit, hogy léteztek,⁸¹ bár előbbieik rétege sokszor keresztezte az oltárosokét.

A várban levő két kolostor személyi állománya nem lehetett túl magas: a domonkosok Boldogságos Szűz kolostorának 1524-ben összesen 13 tagja volt (7 szerzetes, 6 laikus testvér),⁸² a Szent István első vértanúnak szentelt ágostonos kolostor tagjainak számát nem ismerjük.⁸³ A bizonyosan ismert klérus (középréteg és alsó papság) tagjainak száma tehát a 16. század elején 88, ez azonban magasabb kellett hogy legyen, hiszen mint láttuk, a prebendáriusok, karpapok és ágostonos szerzetesek számát nem vettük figyelembe, de nem számoltunk az ispotály és az iskola lakóival sem.

⁷³ Kovács: Középkori székhely 200.

⁷⁴ MOL F 4. Comit. Alb. Cista 4, Fasc. 5, Nr. 50.

⁷⁵ Mályusz Elemér: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Bp. 1971. 117. Mályusz a 15. sz. végén 27 kanonokkal számolt, azonban a valós szám továbbra is 24, mert a számításai alapjául szolgáló tizedjegyzékben az egyes tételeknél felbukkanó méltóságviselőket kétszer számolta. A jelenségre Hegyi Géza hívta fel a figyelmemet, melyet ezúton is köszönök.

⁷⁶ Gálfi: Oltárosok 214.

⁷⁷ Szent András (DL 31014), Hívó lelkek (DF 277725), Szent Kereszt (Balogh Jolán: Az erdélyi renaissance i. m. 236), Szent István és László királyok és Imre herceg (DL 29402), Szent Jakab (DL 47434), Háromkirályok (Batthyaneum IV. d. 100. sz.), Urunk színeváltozása (MNL OL. F 4. Comit. Albensis Cista I., Fasc. 2, Nr. 28.), Négy egyházatya (Batthyaneum IV. d. 125. sz.) oltárai.

⁷⁸ Batthyaneum IV. d. 100. sz., regesztája Kovács: Középkori székhely 199.

⁷⁹ DL 32607.

⁸⁰ Batthyaneum IV. d. 3. sz.

⁸¹ DL 32607.

⁸² *Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából*. Szerk. Bunyitai V., Rapaics R., Karácsonyi J. I. Bp. 1902. 529.

⁸³ Mindkét kolostorra és patrocíniumára: Kovács: Középkori székhely 200–201.

Ugyancsak sokismeretlenes a prépost házanépe és 1542-től kezdve a királynéi udvartartás összetétele. A prépostot kiszolgáló személyek közül tudomásunk van udvarbírójáról és familiárisairól, de utóbbiak számát még hozzávetőlegesen sem tudjuk meghatározni.⁸⁴ A királynéi udvartartásról is igen szórványosak az adatok. Tudjuk, hogy Gyulafehérváron rendelkezésére álltak és igénybe is vette a káptalan tagjainak írástudóit,⁸⁵ titkára pedig maga a prépost volt, Verancsics Antal személyében.⁸⁶ Ugyanakkor bizonytalan számú familiáris is körülvette, akik részben Budáról kísérték el,⁸⁷ részben Erdélyben csatlakoztak hozzá. Az első csoportba tartozott Radicsics János, akit a források 1549-ben említenek először a káptalan jegyzőjének,⁸⁸ és csupán egy későbbi adatból tudjuk, hogy Izabella királyné kíséretében jött Erdélybe.⁸⁹ Ugyancsak ide sorolható Polyák Jakab és Babai Péter, előbbi 1544-ben⁹⁰ kapott a királynétól hűséges szolgálataért birtokadományt. Utóbbi Várday Pál esztergomi érsek és főkancellár fivére volt, a királyné előtt hosszú ideig szolgálta Szapolyai János királyt. Izabellát elkísérte Lengyelországba is, 1552-ben halt meg, építáfuma a királyné tanácsurának emlegeti.⁹¹ Neve alapján Erdélyben csatlakozhatott az udvarhoz Pestesi Lázár,⁹² és ugyancsak erdélyi származású lehetett Farna Mihály, a királyné gyulafehérvári udvarbírája 1544–1545 között.⁹³ Talán vele azonosíthatjuk azt a dominus Farnaként szereplő familiárist, aki 1531-ben Szapolyai János szolgálatában állt, és az egykorú lajstrom az erdélyiek csoportjában sorolja fel.⁹⁴

A fentiekből kitetszik, hogy a püspök és kísérete, illetve a királynéi udvar személyzete nélkül is legalább 100 személy lakott a várnegyed területén. Úgy számolhatunk tehát, hogy Gyulafehérvár esetében a város lakosságának bő tíz százalékát az egyházi rend alsó és középső rétege adta, ez pedig a püspöki, majd királynéi udvartartással csak növekedett.

A vár területén, jöllehet alapterülete nagy volt,⁹⁵ a házak meglehetősen zsúfoltan állhattak, és telkük sem volt túlságosan tágas, ahogyan az Pécs esetében megfigyelhető.⁹⁶ Az oltáros és

⁸⁴ *Hazai Okmánytár* V. Kiadják Ipolyi Arnold, Nagy Imre és Véghelyi Dezső. Győr, 1873. (Reprint Pápa, 2004) 371–376. Batthyaneum IV. d. 125.

⁸⁵ Egy Izabella királyné által 1542-ben kibocsátott oklevél alján a következő kancelláriai jegyzet áll: 1543. in festo SS Philippi et Jacobi apostolorum, presentes littere collate et collationate sunt cum originalibus Albe Iulie in sacratio capitulari presentibus dominis vicario, Dobrony, Mohai et Coloswary. MNL OL. F 4. Comit. Alb, Cista 1, Fasc. 5, nro 42.

⁸⁶ Oborni Teréz: *Izabella királyné erdélyi udvarának kezdetei (1541–1551)*. = *Uő: Udvar, állam és kormányzat a kora újkor Erdélyben*. Hn, 2011. 43–49.

⁸⁷ A Szapolyai János király udvarát alkotó familiárisokról, azok tagolódásáról l. Kubinyi András: *A Szapolyaiak és familiárisaik (szervitoraik)*. = *Tanulmányok Szapolyai Jánosról és a kora újkor Erdélyről*. Miskolc, 2004. (Studia Miskolcinsensia 5.) (A továbbiakban *Tanulmányok Szapolyai Jánosról*.)169–194.

⁸⁸ Vekov, Károly: *Locul de adeverire din Alba-Iulia. Secolele XIII–XVI*. Cluj-Napoca, 2003. Anexa 7.

⁸⁹ MNL OL. F 4. Comit Alb. Cista 3, Fasc. 1, Nro 31. Ő később a szekularizált hiteleshely tagjai közé is bekerül, l. Gálfi Emőke: *A gyulafehérvári hiteleshely levélkeresői (1556–1690)*. Kézirat. (a továbbiakban Gálfi: *Levélkeresők*)

⁹⁰ MNL OL. F 4. Comit Alb. Cista 3, Fasc. 4, Nro 34.

⁹¹ Babai Péter életére vonatkozóan lásd Laczlavik György: *A somogy megyei Várday család a 16. században*. Turul 86(2013). 1. füzet. 23–24.

⁹² MNL OL. F 4. Comit Alb. Cista 3, Fasc. 4, Nro 34.

⁹³ MNL OL. F 4. Comit Alb. Cista 3. Fasc. 1, Nro 30, és F 4. Comit Alb. Cista 2. Fasc. 4. Nr. 9.

⁹⁴ Nason Zsolt: *Szapolyai János familiárisainak egy lajstroma 1531-ből*. = *Tanulmányok Szapolyai Jánosról* 231–243.

⁹⁵ Kovács: *Középkori székhely* 191.

⁹⁶ Koszta László: *Pécs városszerkezete a 11. századtól a 14. század közepéig*. = „*Köztes-Európa*” vonzásában. *Ünnepi tanulmányok Font Márta tiszteletére*. Szerk. Bagi Dániel, Fedeles Tamás, Kiss Gergely. Pécs, 2012. (a továbbiakban Koszta: *Pécs városszerkezete*) 306.

kanonokházakhoz azonban a falakon kívüli káptalani városrészben (Gyulafehérvár délkeleti része) egy-egy majorság tartozott allodiális házzal, kerttel, szántóval vagy réttel és az esetek nagy többségében a város szőlőhegyeinek egyikén egy vagy több szőlővel. Ilyen volt az a kanonokház, amelyet János Zsigmond 1568-ban Pókey Jakabnak adományozott, és a mellette álló ház is, amelyben Csáki Mihály lakott akkor.⁹⁷

A kutatás mai állása szerint az erdélyi káptalan kanonokjai a 13. század második felében váltak ki a püspök által vezetett monasteriumból és szűnt meg a *vita communis*.⁹⁸ Ezután épültek fel házaik a város káptalani városrészében,⁹⁹ amelyet bizonyára a püspökkel való egyezség nyomán kaptak meg. Azonban nem minden kanonoki és oltáros ház állt a káptalani városrészben, ezeket vélhetőleg a kanonoki és püspöki javak elkülönítése előtt vagy később, a püspök engedélyével építették ugyancsak a falakon belül, a püspöki várnegyedbe. Ebbe a kategóriába tartozhatott a székesegyházzal szemben Mosdósi Ambrus¹⁰⁰ háza (ez később Hagymási Kristóf¹⁰¹ birtokába került), amelyet a Szent Kereszt-oltár igazgatójaként birtokolt.¹⁰² Minthogy a Kereszt-oltár egyike volt a székesegyház legrégebbi oltárainak, feltételezhető, hogy építése még a káptalani városrész kialakítása előtt kezdődött.¹⁰³ Ugyanez elmondható e ház szomszédságában álló két kanonokházzal is, amelynek egyike a későbbiekben Kovácsóczi Farkas kancellár tulajdonába került.¹⁰⁴

Feltételezhetően az egyes főesperességek és a dignitariusok házait a méltóság betöltői látták halálukig vagy a méltóság beöltésének megszűntéig, abban az esetben, ha az illető más javadalmat kapott.¹⁰⁵ Ugyanakkor valószínűnek tartjuk, hogy a kanonokházak elidegenítése feltételhez kötött volt, és ezek adásvétele csupán a káptalan tagjai között volt megengedett, még akkor is, ha azt ők maguk építették.¹⁰⁶ Az 1520-as évek táján Gyalui Dénes erdélyi kanonok és argyasi püspök, aki a Szűz Máriának szentelt Tótfaludon emelt pálos kolostor szerzetese is volt egy személyben, a mondott kolostor súlyos szükségét akarván enyhíteni, saját házát, amelyet Homorogdi Miklóstól, a váradi egyház prépostjától és hunyadi főesperes-kanonoktól vásárolt,¹⁰⁷ eladta a házhoz tartozó udvarral és kerttel együtt Koppáni Gergely éneklőkanonoknak 100 arany forintot. A ház, pontosít az oklevél, a káptalani városrészben fekszik, szomszédságában

⁹⁷ Béli cs. lt. Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára a Román Országos Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága kezelésében (A továbbiakban Kv.NLt.) nr. 89–128.

⁹⁸ *Erdélyi Okmánytár*. I. 1023–1300. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel regesztákban közléteszi Jakó Zsigmond. Bp., 1997. 341.

⁹⁹ A két városrész elkülönülésére l. Kovács: Humanista epigráfusok 11; Uő: Középkori székhely 198–199.

¹⁰⁰ 1555-ben a káptalan dékánja és özdi főesperes, a szekularizáció után a hiteleshely requisitora és tizedfőarendátor. Gálfi: Levélkeresők.

¹⁰¹ Izabella királyné és János Zsigmond, majd Báthory István bizalmi embere, tanácsúr (1556–1578). Egyéb tisztségeire l. *Az erdélyi káptalan jegyzőkönyvei (1222–1599)*. (Erdélyi Történelmi Adatok VIII. 1. Szerk. Jakó Zsigmond.) Mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban közléteszi Bogdándi Zsolt–Gálfi Emőke. Kvár, 2006. (a továbbiakban ErdKÁPJKv.) 450.

¹⁰² Kv.NLt. Gyulay Kun cs. lt. nr. 216.

¹⁰³ 1357-ből származik rá az első adat. Entz: Székesegyház. 201.

¹⁰⁴ ErdKÁPJKv VIII. 1. 355. sz.

¹⁰⁵ Ilyen volt az örkanonok háza. Batthyaneum. IV. d. 78. sz. regesztája: Kovács: Középkori székhely 199.

¹⁰⁶ Az itt bemutatott gyakorlat a pécsi kanonoki városrész házainak elidegenítési módjára szolgáltat analógiát. Koszta: Pécs városszerkezete 306–307.

¹⁰⁷ Perényi Ferenc familiárisa, Homorogdi Miklós 1510-ben és 1512-ben a püspök gyulafehérvári udvarbírója volt, ezután kapta meg a hunyadi főesperességet és a váradi prépostságot. Batthyaneum IV. 18. és IV. 28.

egyfelől a Péter és Pál [oltár], másfelől az örkanonok házai állnak.¹⁰⁸ Ugyancsak kanonokház a tárgya egy 1538-ban végbement jogügyletnek.¹⁰⁹ Ekkor Statileo püspök kegyúri jogánál fogva Baghi Ambrus erdélyi kanonoknak és püspöki kamarásnak érdemei jutalmául jóváhagyását adta Végedi Imre tordai főesperes-kanonok¹¹⁰ adományához, amelynek értelmében a főesperes-kanonok Ambrus kanonoknak adományozta azt a Gyulafehérvár káptalani részén álló kanonokházát, melynek szomszédságában a Szent Istvánnak és Szent Lőrincnek szentelt oltárok házai álltak, és amelyet alapjaiból épített kőből.

Egy-egy kanonok tulajdonában több ház is lehetett. Így a már említett Végedi Imre a tordai főesperesség házában kívül, amint láttuk, egy saját maga által épített házzal is rendelkezett. Az oltárokhöz is több ház tartozhatott a falakon belül. A Szent Anna-oltár egyik házát 1512-ben említik először,¹¹¹ egy másikat pedig 1525-ben építettek Várdai Ferenc püspök végrendeletének megfelelően.¹¹²

Az oltáros házak és gazdáik a középkor végén különböző mentességeket élveztek. Erről Lázói János főesperes-kanonok, ugyanakkor a Hívó Lelkek-oltár igazgatójának háza kapcsán értesülünk. 1512. február 4-én Perényi Imre, Abaúj vármegye örökös ispánja és Magyarország nádora János telegdi főesperes-kanonok hűséges szolgálatai jutalmául, mellyel őt és fiát, az erdélyi püspököt szolgálta, főként pedig az elmúlt évek során mesteri módon megépített kápolna elkészültéért, amelyben a Hívó Lelkek oltára helyet kapott, azt a fehérvári kőházat, melynek közvetlen szomszédságában észak felé Szent Anna oltárának háza áll, és amelyet nevezett János magister a Hívó Lelkek oltárigazgatósága számára romos állapotából megújított, kegyúri jogánál fogva minden olyan kiváltsággal felruházta, amellyel a többi oltáros ház rendelkezett abban a mezővárosban, azt minden rendes és rendkívüli adó, szolgálat, teher, és census fizetése alól felmentette.¹¹³ Ugyanezek a kiváltságok olykor az oltárosok allodiális házaira is vonatkoztak. 1503. október 1-jén Bácskai Miklós püspök Tatai János presbiter, a Szent Miklós-kápolna *rectora* kérésére, Fehérvár városában pusztá allodiumára újonnan épített majorsági házát és háza népét minden adó alól (ab omni solutione taxarum, censuum, et quarumlibet collectarum) felmentette.¹¹⁴

Az oltáros és kanonok házak mellett említést érdemel az ispotály épülete is, amely ugyancsak a falakon belül helyezkedett el.¹¹⁵ Minthogy tudjuk, hogy Váradon az egyik kanonokházat alakították át xenodochiummá,¹¹⁶ úgy gondoljuk, hogy épülete Gyulafehérváron sem lehetett nagyobb egy kanonokházénál. A Szent Lélek-ispotályt a 15. század elején alapította Upori István püspök.¹¹⁷ A középkor végén rendelkezett egy fürdővel¹¹⁸ és egy mézsárszékkal,¹¹⁹ to-

¹⁰⁸ Batthyaneum. IV. 78

¹⁰⁹ Batthyaneum V. 33. Regeszta; Kovács: Középkori székhely 200.

¹¹⁰ Személyére lásd Vekov Károly: *Végedi Imre tordai főesperes 1541. évi végrendelete*. = *Emlékkönyv Kiss András nyolcvanaik születésnapjára*. Szerk. Pál-Antal Sándor, Sipos Gábor, W. Kovács András, Wolf Rudolf. Kvár 2003. 604–622.

¹¹¹ Entz: Székesegyház 205.

¹¹² Batthyaneum IV. d. 100. sz. Regeszta; Kovács: Középkori székhely 200.

¹¹³ Batthyaneum IV. d. 28. sz.

¹¹⁴ Batthyaneum III. d. 156. sz.

¹¹⁵ MNL OL. F3. Centuria. M. 1.

¹¹⁶ Szende: Civitas opulentissima 115.

¹¹⁷ Entz: Székesegyház 200.

¹¹⁸ A fürdő már 1467-ben működhetett, a város lakosai között felsorolt Feredős név erre utal. DL 30882.

¹¹⁹ Batthyaneum IV. d. 3. sz.

vábbá a székesegyház társadalmának tehetősebb rétege is adományokkal látta el. 1543-ban Végedi Imre azzal a feltétellel adományozott unokaöccseinek bizonyos magyargáldi jószágokat, ha utóbbiak az elkövetkezendőkben évente, télvíz idején a Szent Lélek-ispotály szegényei használatára 12 szekér fát vásárolnak, vagy saját szekereiken szállítanak [ugyanannyi fát], és az ispotálymester kezére bízzák.¹²⁰ Nem tudjuk, hogy a fejedelemség kori dézsmajegyzékben (1587–1589) szereplő Alkenyér, Felkenyér, Kudzsir és Balomir¹²¹ 46 Ft-nyi püspöki dézsmája a xenodochiumot illette-e korábban is, vagy csak később, Báthory István adományából bírta.¹²²

A város rendjét Gyulafehérvár ura, az erdélyi püspök rendeletekkel is szabályozta. Egy 1513 körüli feljegyzés szerint, minthogy az elmúlt időkben a püspöki város részben a gondatlanság, részben az ellenség pusztításai folytán szinte romokban hevert, és szintűgy romosan álltak házai és bástyái, néhai Geréb László püspök oklevelében megengedte a káptalan tagjainak, hogy szabadon építhessenek új házakat, vagy a régieket építsék újjá, úgy azonban, hogy végrendeletükben az építkezés költségeinek felét térítsék vissza. A költség visszatérítése a testamentum kedvezményezettjeire hárul, úgy, hogy a felépített ház becsértékének felét, melyet az építészetben járatos bölcs férfiak becsüljenek fel, az örökösök fizessék meg. A kifizetett összeg fele az egyházat illesse, felét pedig a város sáncának, falának és tornyának építésére fordítsák. A főpap rendelkezését a káptalan tagjai betartották, és az így egybegyűlt pénzösszezből alapjaiból építették fel 1504-ben a Szent György-kapu előtt álló bástyát (barbakánt).¹²³

A vár erősítése és karbantartása fele-fele részben a püspököt és káptalanát terhelte,¹²⁴ azonban amint az előbb elmondottakból is látszik, időnként a püspök rendelkezése alapján járt el a káptalan. A fentiekből és egy 1516. január 30-án kelt oklevélből úgy tűnik, hogy a város gazdái nem mindig tettek eleget kötelességüknek. Minthogy ekkor Gyulafehérvár falai nagyon romosak voltak, II. Ulászló elrendelte az erdélyi káptalannak, hogy a hozzájuk tartozó falrész feljebb emeljék, azokat kőből rakott és nem fából ácsolt bástyákkal erősítsék meg a benne lakók nagyobb biztonsága érdekében. E célra 200 Ft értékben sót utalt ki számukra.¹²⁵ A várat nem sokkal a szekularizáció előtt, 1551–1553 között Giovanni Battista Castaldo parancsára is erősítették.¹²⁶

Az imént bemutatott rendelkezések azt mutatják, hogy jóllehet a várat és a váralját a püspök és káptalana külön-külön birtokolta, és a város védelméről közösen gondoskodtak, a város valódi ura mégis a mindenkori püspök volt. A püspök nyomásgyakorlásának egyik eszköze a kanonokok és az alsó papság szabad végrendelezési joga volt.¹²⁷ Erdélyben a 14. század elején az alsó papság tagjainak végrendeleteit a mindenkori püspöknek kellett megerősítenie és jóváhagynia, még akkor is, ha a végrendelező az egyházra hagyta javait.¹²⁸ 1477-től kezdve

¹²⁰ MNL OL. F3. Centuria. M. 1.

¹²¹ Valamennyi Szászváros környékén fekszik.

¹²² *Adatok a dézsma fejedelemség kori adminisztrációjához.* Bevezetéssel és jegyzetekkel közléteszi Jakó Zsigmond. (Erdélyi történelmi adatok. V. 2.) Kvár 1945. 25.

¹²³ „propugnaculum quod Basthyam vocant.” Batthyaneum IV. d. 33. sz.

¹²⁴ Kovács: Fejedelmi udvar színtere 236.

¹²⁵ Batthyaneum IV. d. 46. sz. Regesza Kovács: Középkori székhely 195.

¹²⁶ Kovács: Fejedelmi udvar színtere 237.

¹²⁷ A jog gyakorlására és a *ius spoli* meglétére Magyarországon I.: Kollányi Ferenc: *A magyar kath. Alsópapság végrendelezési joga, ennek története, jelenlegi állapota, és a hagyatékok körül követendő eljárás.* Esztergom, 1890. 88–116. (a továbbiakban Kollányi: Végrendelezési jog)

¹²⁸ Kollányi: Végrendelezési jog 104.

1543-ig három olyan privilégiumot is ismerünk, amelyben az erdélyi püspökök és Izabella királyné biztosította a kanonokokat és az alsó papság tagjait szabad végrendelkezési joguk gyakorlásáról.¹²⁹ Geréb László a székesegyház társadalmának e jogát ahhoz a követelményhez kötötte, hogy a katedrális építésére és a püspök asztalára illendő módon hagyakozzanak. A 16. század első felében uralkodó valós helyzetre azonban, amely félreérthetetlenül a *ius spolii* újjáéledésére utal, Gosztonyi János és Izabella királyné oklevele világít rá. Mindkét okmány kiemeli, miszerint értésükre adták, hogy az erdélyi püspök egynémely tisztségviselői a káptalan tagjainak szabad végrendelkezési jogát megsértve a végrendelkezők halála után házaikat elfoglalták, és javaikat elrabolták, elrendelték a szolgálatukban levőknek és tisztségviselőiknek, hogy a káptalan tagjainak eme jogát tartsák tiszteletben, és ne merészeljenek a rendeletnek ellenszegülni.

A város tehát, amelynek társadalmát a fentiekben megpróbáltuk a források szűkszavúságához mértén bemutatni, úgy tűnik, Magyarország többi mezővárosának életét élte, és alapvetően nem különbözött az ország más püspöki székhelyeitől sem. Gyulafehérvár történetében a nagy fordulatot az egyházi javak 1556-ban végbement szekularizációja fogja jelenteni, melynek eredményeként a kanonoki testület megszűnt, a város földesura a fejedelem lett, a káptalani és püspöki város pedig kincstári birtokká alakult.

Gyulafehérvár (Alba Iulia) at the End of the Middle Ages

Keywords: Gyulafehérvár (Alba Iulia), market-town (oppidum), the Bishop and the Chapter of Transylvania, social development

The study aims to discuss the social development of Gyulafehérvár (Alba Iulia) at the end of the Middle Ages. Before the secularization (1556) Gyulafehérvár was the episcopal residence of the Bishop of Transylvania, and the market-town's landlords were the Bishops and the Chapter of Transylvania. Considering the typology of towns Gyulafehérvár was a castle with suburbs. In the fortified castle were located the ecclesiastical institutions such as the cathedral, the Episcopal palace, the Dominican and the Augustinian monasteries, the hospital (xenodochium) and the houses of the canons. The citizens of this market-town resided in the suburbs. Our study offers a detailed description of the market-town's social groups until the secularization on the basis of written sources.

¹²⁹ Geréb László 1477. július 12-én, illetőleg Gosztonyi János 1527. május 6-án kelt oklevelei, továbbá Izabella királyné 1543. március 4-én kelt privilégiuma. Batthyaneum III. d. 58. sz., IV. d. 115. sz. és V d. 54. sz. Ehhez járul a fent bemutatott, a 15. század végén kelhetett Geréb László-féle oklevél, melynek rendelkezései alapján 1504-ben megépült a barbakán.